

Van vijand naar gerespecteerd tegenstander

Biedt de theorie van Chantal Mouffe handvatten om de vijandigheid in het publieke debat in de Nederlandse samenleving te verminderen?

Masterthesis ter afronding van de Master Academische Wijsbegeerte
Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen,
Departement Filosofie en Religiewetenschap,
Afdeling Wijsbegeerte

Karen Weeda

Studentnummer: 3710009

Eerste begeleider: dr. S. de Maagt MA

22 augustus 2018

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Agonistisch Pluralisme: de theorie	5
Inleiding	5
1.1 Herkomst van het conflict.....	5
1.2 Benadering van het conflict	7
1.2.1 Kritiek van Mouffe op de consensusgerichte benadering van het conflict	7
1.2.2 Het voorstel van Mouffe.....	9
1.2.3 Kritiek op Mouffe	11
1.2.4 Gevolgen consensusgerichte benadering voor vijandigheid in het debat.....	11
1.3 Vorm van het conflict.....	12
1.3.1 Friendly enemies	13
1.3.2 Oorzaken voor antagonisme	15
Conclusie.....	19
2. De theorie in de praktijk.....	21
Inleiding	21
2.1 Benadering van het conflict.....	21
2.2 Vorm van het conflict.....	22
2.3 Moralization of politics.....	24
Conclusie.....	24
3. Inzichten en aanbevelingen	25
Inleiding	25
3.1 Maak van de morele strijd een politieke strijd	25
3.2 Bied een alternatief voor de consensusgerichte benadering	26
Conclusie	27
Literatuurlijst.....	30

Inleiding

De felheid waarmee de laatste jaren een conflict in onze samenleving wordt benaderd, is opvallend. Een voorbeeld hiervan is de discussie rondom het uiterlijk van Zwarte Piet. De emoties lopen zo hoog op dat de tegenstanders zelfs op een ondemocratische manier het gevecht met de ander zijn aangegaan. De steeds groter wordende tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’ wordt gezien als problematisch of als een mogelijke gevaarlijke ontwikkeling binnen onze democratie. Een veel gehoorde uitspraak is dat er niet in ‘wij’ en ‘zij’ gedacht moet worden, maar dat er gestreefd moet worden naar één ‘wij’. Is het streven naar één ‘wij’ de oplossing om de vijandigheid in de samenleving in te tomen? Ik hoor deze oproep al jaren maar de vijandigheid lijkt alleen maar toe te nemen.

Chantal Mouffe heeft een politieke theorie ontwikkeld die het tegenovergestelde beweert. Volgens haar zorgt het streven naar één ‘wij’ juist voor meer vijandigheid. Mouffe is een Belgische politicoloog en filosoof, gespecialiseerd in de politieke theorie. Haar theorie voor een ‘agonistisch pluralisme’ inspireert politieke bewegingen in diverse landen. Ze is adviseur van de Franse presidentskandidaat in 2017, Jean-Luc Mélenchon, en diens beweging ‘La France Insoumise’. Haar idee vormde het uitgangspunt voor de Spaanse politieke partij ‘Podemos’. In Nederland is ze minder bekend. Ik ga onderzoeken of haar theorie, of onderdelen daarvan, inzichten biedt die we in het Nederlandse publieke debat kunnen gebruiken. De hoofdvraag die ik wil beantwoorden is: biedt de theorie van Chantal Mouffe handvatten om de vijandigheid in het publieke debat in de Nederlandse samenleving te verminderen?

In hoofdstuk 1 bespreek ik haar voorstel voor een ‘agonistisch pluralisme’. In haar theorie staat ‘het conflict’ centraal. De bedoeling is niet dat het conflict wordt opgeheven, maar dat de strijd op de juiste manier wordt gevoerd. Ik analyseer en systematiseer haar politieke theorie. Ik onderscheid drie manieren om naar het conflict te kijken die samen de kern van haar politieke theorie vormen: de herkomst, de benadering en de vorm van het conflict. Volgens Mouffe moeten we niet streven naar het opheffen van het ‘wij-zij’ onderscheid, maar moeten we streven naar de juiste verhouding tussen het ‘wij’ en het ‘zij’. Dit is een verhouding waarin we elkaar in het conflict tegemoet treden als gerespecteerde tegenstanders in plaats van als vijanden.

In hoofdstuk 2 analyseer ik een casus met Mouffe’s ‘agonistisch pluralisme’ als uitgangspunt. Ik bespreek de Zwarte Pieten Discussie. Doel van deze analyse is een illustratie van de werking van haar theorie in de praktijk en een zoektocht naar verdere handvatten. De vraag is of de theorie van Mouffe kan leiden tot minder vijandigheid in de Zwarte Pieten Discussie.

De analyse van de theorie en van de casus, leidt tot een aantal inzichten en aanbevelingen. In hoofdstuk 3 bespreek ik een tweetal aanbevelingen die kunnen leiden tot minder vijandigheid in het publieke debat. De verworven inzichten en aanbevelingen maken het mogelijk om de vijandigheid

beter te herkennen en te benoemen. In die zin geeft Mouffe handvatten om het publieke debat minder vijandig te maken. Maar er is ook kritiek. De voorstellen van Mouffe zijn erop gericht om de vijandigheid te voorkomen, maar ze geeft weinig handvatten hoe we tot een verhouding van gerespecteerde tegenstanders kunnen komen.

1. Agonistisch Pluralisme: de theorie

Inleiding

Chantal Mouffe heeft een politieke theorie ontwikkeld waarin het conflict centraal staat. In haar politieke theorie ‘agonistisch pluralisme’ maakt ze duidelijk, hoe we op een goede manier met het conflict om moeten gaan. Deze manier voorkomt dat het politieke en publieke debat vijandig wordt. In dit hoofdstuk analyseer en systematiseer ik haar theorie. Ik heb een driedeling gemaakt in de manier waarop Mouffe over het conflict spreekt: de *herkomst*, de *benadering* en de *vorm* van het conflict. Ik bespreek de drie invalshoeken en richt me hierbij in het bijzonder op de benadering en de vorm van het conflict. Mouffe heeft kritiek op de consensusgerichte benadering van het conflict in de liberale democratie. Ze geeft aan hoe deze benadering tot meer vijandigheid leidt. Vanuit deze kritiek komt ze tot haar eigen voorstel voor een ‘agonistisch pluralisme’. Als Mouffe spreekt over de vorm van het conflict maakt ze duidelijk hoe we tot een juiste ‘wij-zij’ verhouding moeten komen. Deze juiste ‘wij-zij’ verhouding zorgt voor minder vijandigheid in het debat. Tenslotte leg ik uit hoe de ‘moralization of politics’ heeft geleid tot meer vijandigheid in het debat. In hoofdstuk 2 zal ik met de theoretische kennis als achtergrond een casus uit de Nederlandse praktijk analyseren.

1.1 Herkomst van het conflict

In haar boek de ‘The Democratic Paradox’ stelt Mouffe dat alle conflicten in onze samenleving dezelfde oorsprong hebben. Ze zijn het gevolg van een tegenstelling binnen het begrip ‘liberale democratie’. Dit begrip is een samenvoeging van twee politieke stromingen: democratie en liberalisme, die deels tegenstrijdig zijn aan elkaar.¹ Volgens Mouffe is deze tegenstrijdigheid vandaag de dag niet meer evident, maar moet er toch aandacht aan worden besteed. Aan de ene kant, omdat hier de oorsprong van elk conflict terug te vinden is, aan de andere kant, omdat het erkennen van deze paradox tot het inzicht leidt dat conflicten nooit zullen verdwijnen. Deze erkenning is een centraal punt in haar politieke theorie.

Mouffe benoemt de spanning die ontstaat bij de poging om het liberale gedachtegoed en de waarden van de democratie met elkaar in overeenstemming te brengen. De uitgangspunten van beide begrippen zijn tegengesteld. Het liberalisme heeft als uitgangspunt: een samenleving is een verzameling van vrije, autonome, individuen met als kernwaarden ‘individuele vrijheid’ en ‘rechten van de mens’.²

¹ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 3

² Talisse, R. (2016). *Engaging political philosophy, an introduction*. New York: Routledge, blz. 12-13

Deze waarden zijn niet gelijk aan de traditionele democratische waarden van 'gelijkheid' en 'sovereiniteit of wil van het volk'.³ De liberale waarde 'vrijheid' botst met de democratische waarde 'gelijkheid'.

Tot wat voor conflict leidt deze botsing van waarden? In een democratie besturen de burgers zichzelf. Een liberale democratie is bijna altijd een representatieve democratie waar men door middel van vrije verkiezingen vertegenwoordigers kiest, die, namens het volk, in het bestuur plaats nemen. Om beslissingen te kunnen nemen wordt, over het algemeen, gebruik gemaakt van het principe van de 'meerderheid van de stemmen'. Het probleem is nu als volgt: het democratische principe van 'de meeste stemmen gelden', kan niet tegen de liberale waarden van 'vrijheid van vrije, autonome individuen' ingaan. Als voorbeeld: een meerderheid van de stemmen kan niet bepalen dat een kleine groep mensen tot slaaf gemaakt mag worden of dat er één religie zal moeten worden aangehangen.⁴ In een liberale democratie wordt het democratische principe van 'de meeste stemmen gelden', of 'de wil van het volk', beperkt door de liberale waarden van 'vrijheid van het individu'. De 'wil van het volk' kan niet de politieke 'vrijheid van het individu' inperken. Gesteld vanuit het andere perspectief: de waarde van individuele vrijheid beperkt de mate waarin het volk zijn wil kan uitoefenen. Volgens Mouffe is dit de paradox van de liberale democratie.

Mouffe is overigens geen tegenstander van de liberale democratie. Ze vindt het een goede zaak dat binnen de liberale democratie de rechten van het individu worden beschermd tegen inmenging van de staat en grote groepen burgers. Het is volgens haar legitiem dat er grenzen aan de 'wil van het volk' worden gesteld om 'vrijheid van het individu' te waarborgen.⁵ Ze wil duidelijk maken dat deze paradox voor een conflict in onze samenleving zorgt. Inzicht in de paradox van de liberale democratie leidt tot de centrale these in de theorie van Mouffe. Volgens haar kent het conflict geen oplossing. Er is geen ultieme verzoening mogelijk tussen de begrippen 'vrijheid' en 'gelijkheid'. 'Perfecte vrijheid' en 'perfecte gelijkheid' kunnen niet samen bestaan. Het conflict zit als het ware in de liberale democratie ingebakken. Een moderne democratie is volgens Mouffe een continue strijd tussen conflicterende interpretaties van deze twee begrippen.⁶

³ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 3

⁴ Talisse, R. (2016). *Engaging political philosophy, an introduction*. New York: Routledge, blz. 13

⁵ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 4

⁶ *Ibid.* blz. 8

1.2 Benadering van het conflict

Essentieel in de politieke theorie van Mouffe is de wijze waarop het conflict in de samenleving wordt benaderd. Mouffe heeft kritiek op de consensusgerichte benadering van het conflict in de liberale democratie. Vanuit haar kritiek komt Mouffe tot haar eigen voorstel voor het 'agonistisch pluralisme'. Dit voorstel heeft veel kritiek opgeleverd. Haar eigen theorie berust op een vorm van consensus die ze eigenlijk bekritiseert. Dit leidt tot een bepaalde dubbelzinnigheid waardoor haar theorie moeilijker te doorgronden is. In deze paragraaf bespreek ik achtereenvolgens de kritiek van Mouffe op de consensusgerichte benadering van het conflict, haar eigen voorstel voor een agonistisch pluralisme en de kritiek op de functie van de consensus in haar eigen theorie. Tot slot maak ik duidelijk dat inzicht in de kritiek op de consensusgerichte benadering belangrijk is voor het beantwoorden van de hoofdvraag: biedt de theorie van Chantal Mouffe handvatten om de vijandigheid in het publieke debat in de Nederlandse samenleving te verminderen? De consensusgerichte benadering van het conflict leidt volgens Mouffe tot meer vijandigheid in het debat.

1.2.1 Kritiek van Mouffe op de consensusgerichte benadering van het conflict

De manier waarop binnen het liberalisme met een conflict wordt omgegaan, staat lijnrecht tegenover het voorstel van Mouffe. Mouffe geeft in verschillende van haar werken een uitgebreide kritiek op de deliberatieve democratie, één van de liberale paradigma's. In deze paragraaf bespreek ik haar visie op de deliberatieve democratie.

Volgens Mouffe streeft men vanuit de deliberatieve democratie naar het 'opheffen' van het conflict. Mouffe bekritiseert de centrale claim dat het mogelijk is om door middel van vrije discussie tussen vrije en gelijke burgers een rationele en morele consensus te bereiken waarmee het conflict is opgelost.⁷ Volgens het deliberatieve proces⁸ komt men tot politieke besluiten door een uitwisseling van rationele argumenten, tussen redelijke individuen, geleid door het principe van onpartijdigheid.⁹

⁷Mouffe, C. (2000). *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna en Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso

⁸ "participation in such deliberation is governed by the norms of equality and symmetry; all have the same chances to initiate speech acts, to question, to interrogate, and to open debate; 2) all have the right to question the assigned topics of the conversation; and 3) all have the right to initiate reflexive arguments about the very rule of the discourse procedure and the way in which they are applied and carried out. They are no prima facie rules limiting the agenda of the conversation, or the identity of the participants, as long as any excluded person or group can justifiably show that they are relevantly affected by the proposed norm under question." Mouffe, C. (2000). *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna, blz 5

⁹Mouffe, C. (2000). *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna, blz 4

Vanuit dit perspectief is de basis van legitimiteit van democratische instellingen afgeleid van het feit dat de instanties die aanspraak maken op bijbehorende macht, dit doen vanuit de veronderstelling dat hun beslissingen een onpartijdig standpunt vertegenwoordigen dat in gelijke mate in het belang van iedereen is.¹⁰

Mouffe stelt dat het niet mogelijk is om een onpartijdig standpunt te formuleren en ze heeft kritiek op het idee dat er een consensus bestaat die in gelijke mate het belang van iedereen vertegenwoordigt. Ten eerste geeft ze aan dat het deliberatieve proces niet volledig vrij tussen gelijke burgers kan plaatsvinden omdat macht een belangrijke rol speelt in het proces van politieke besluitvorming. Ten tweede is het volgens Mouffe niet mogelijk om een inclusieve rationele consensus zonder uitsluiting te bereiken.

*"We have to accept that every consensus exists as a temporary result of a provisional hegemony, as a stabilization of power, and that it always entails some form of exclusion. The idea that power could be dissolved through a rational debate and that legitimacy could be based on pure rationality are illusions, which can endanger democratic institutions."*¹¹

Welke redenen heeft Mouffe om de deliberatieve notie van een consensus te verwerpen? Volgens Mouffe heeft de deliberatieve democratie een verkeerde voorstelling van 'het politieke' en daarmee een verkeerde voorstelling van het doel van de democratische politiek.¹² Mouffe maakt een onderscheid tussen 'politiek' en 'het politieke'. 'Het politieke' is de *symbolische ruimte* in de samenleving waar spanningen en conflicten ontstaan. Ze bedoelt hier de conflicten die ontstaan vanuit het sociale samenzijn binnen de liberale democratie, met op de achtergrond de spanning tussen liberale waarden en democratische waarden. Met 'politiek' bedoelt ze de *orde* die wordt aangebracht om de conflicten uit 'het politieke' in goede banen te leiden en het menselijk samenleven te organiseren. De symbolische ruimte is tevens de plaats waar de conflicten mogelijk vijandig kunnen worden. Mouffe gebruikt voor deze vijandigheid de term 'antagonisme' dat: 'felle strijd tussen tegengestelde meningen' betekent. Conflicten die een vijandige vorm aannemen noemt Mouffe antagonistische conflicten.¹³

Mouffe stelt dat het antagonistische karakter kenmerkend is voor 'het politieke':
*"by 'the political' I mean the dimension of antagonism which I take to be constitutive of human societies, while by 'politics' I mean the set of practices and institutions through which an order is created, organizing human coexistence in the context of conflictuality provided by the political."*¹⁴

¹⁰ Mouffe, C. (1999). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*, vol. 66, no. 3, blz 754

¹¹ Mouffe, C. (2000). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna, blz 16

¹² *Ibid*, blz 13

¹³ Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 9

¹⁴ *Ibid*. blz. 9

Volgens Mouffe zijn er twee tegengestelde manieren om 'het politieke' te karakteriseren: als een ruimte voor vrijheid en gezamenlijke actie, dit is volgens haar de deliberatieve notie van het publieke, óf als een ruimte van conflict en antagonisme. Door het publieke te presenteren als een ruimte voor deliberatieve vrijheid, in plaats van een ruimte van macht en conflict, ontkent de deliberatieve democratie volgens Mouffe 'het politieke'.¹⁵ In het uitgangspunt van het deliberatieve proces wordt volgens Mouffe de rol van 'macht' buiten beschouwing gelaten. Volgens Mouffe is de politiek een strijd om de macht.¹⁶ Het deliberatieve proces kan volgens haar dus niet vrij en onbelemmerd en zonder enkele vorm van dwang bestaan.¹⁷

Volgens Mouffe is het daarnaast niet mogelijk om een inclusieve rationele consensus zonder uitsluiting te bereiken. Elke consensus is gebaseerd op handelingen van uitsluiting omdat ook voor het bereiken van een consensus altijd een beslissing nodig is. Deze beslissing sluit andere mogelijkheden uit.

*"They (voorstanders van het deliberatieve model eigen toevoeging) are unable to recognize that bringing a deliberation to a close always results from a decision which excludes other possibilities"*¹⁸

De uitkomst van het deliberatieve proces kan om bovengenoemde redenen dan ook geen consensus zonder uitsluiting zijn dat een onpartijdig standpunt vertegenwoordigt dat in gelijke mate in het belang van iedereen is. Bij het bereiken van een consensus blijft er altijd een 'rest' over die zich niet volledig kan vinden in de uitkomst. Het is daarom volgens Mouffe een illusie om te denken dat hiermee het conflict is opgelost.

1.2.2 Het voorstel van Mouffe

Volgens Mouffe is het een fout om te denken dat het antagonisme opgelost kan worden.¹⁹ Haar model richt zich niet op het optimaliseren van de mogelijkheden tot het bereiken van een consensus maar op het optimaliseren van de mogelijkheden dat burgers in staat worden gesteld om elkaar te confronteren met tegengestelde meningen of inzichten.²⁰

¹⁵ Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 9

¹⁶ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz 100

¹⁷ Mouffe, C (1999). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*, vol. 66, no. 3, blz 752

¹⁸ Mouffe, C (2000). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna, blz 16

¹⁹ Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 10

²⁰ Erman, E. (2009). What is wrong with agonistic pluralism, reflection on conflict in democratic theory. *Philosophy & Social criticism*, vol 35. No.9. 1043

Mouffe stelt dat het doel van de democratie is: het creëren van een levendige disharmonische publieke ruimte waar tegenstrijdige politieke projecten met elkaar de confrontatie aangaan.²¹ Volgens Mouffe is de democratische politiek een continue confrontatie tussen conflicterende projecten. Ze heeft een radicaal debat voor ogen tussen de verschillende sociale groepen in onze pluralistische samenleving. Dit radicale debat, dat gaat over verschillende interpretaties van wat goed is voor de Nederlandse samenleving en de invulling van de begrippen 'vrijheid' en 'gelijkheid', vindt plaats in de symbolische ruimte. In deze 'arena' kan iedereen toetreden, zijn stem laten horen en het gevecht met de ander aangaan. Door deze debatten kan er overeenstemming bereikt worden of een algemene politieke beslissing genomen worden. Deze besluiten zijn echter tijdelijk en worden mede gevormd door de heersende macht. Het betreft hier dus niet een inclusieve rationele consensus die in gelijke mate het belang van iedereen vertegenwoordigt. Voor haar moet de inzet van de strijd de overwinning zijn. De overwinning leidt tot een tijdelijke verovering van de machtspositie. Volgens Mouffe zijn deze besluiten een tijdelijk bestand in een confrontatie zonder einde.²² Met het tijdelijke bestand wordt het conflict niet opgelost maar tijdelijk beslecht. De tijdelijkheid van het besluit laat zien dat volgens Mouffe er altijd mogelijkheden zijn voor vernieuwing en dat de status quo altijd bevraagd kan worden.

Het debat dat Mouffe voorstelt, vindt plaats binnen de liberale democratie. Het is zeker niet haar bedoeling dat de confrontatie ondemocratisch wordt of tot een burgeroorlog leidt. Mouffe pleit juist voor het versterken van de democratische instituties.²³ Voorwaarde voor een dergelijk debat is dat de deelnemers loyaal zijn aan de liberaal democratische waarden. Ze doelt hier op een overeenstemming over de ethisch politieke waarden, 'ethico-political principles', van de liberale democratie: 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Door het pluralistische karakter van onze samenleving kan deze strijd volgens Mouffe nooit één specifieke interpretatie van deze waarden geven. De overeenstemming over de ethisch politieke waarden blijft daarmee conflictueus omdat we het nooit helemaal eens zullen worden over de precieze interpretaties van 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Mouffe noemt deze overeenstemming over de ethisch politieke waarden een: '*conflicting consensus*'.²⁴

²¹ Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 3

²² Mouffe, C (1999). *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* *Social Research*, vol. 66, no. 3, blz 755

²³ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz 6

²⁴ Mouffe, C (2000). *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna, blz 16

1.2.3 Kritiek op Mouffe

Er is kritiek op Mouffe als het gaat om haar gebruik van het begrip consensus in haar eigen theorie. Ten eerste geeft ze nergens aan wat ze nu *precies* bedoelt met de 'ethico-political principles' die de tegenstanders voor het bereiken van deze 'conflictual consensus' moeten onderschrijven.²⁵ Ze benoemt vaak de begrippen 'vrijheid en gelijkheid' maar deze worden niet verder uitgewerkt. Ze geeft slechts aan dat het gaat om *verschillende interpretaties* van de begrippen 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Deze interpretaties leiden tot een bepaalde visie voor de democratie, bijvoorbeeld de liberale democratie of de sociale democratie, waarin deze begrippen een andere rol hebben en corresponderen met verschillende concepties van burgerschap.²⁶ Het gebrek aan verdere uitleg over deze 'ethico-political principles' zorgt voor een bepaalde vaagheid in haar theorie.

Het begrip 'conflictual consensus' roept meer vragen op. Voor het bereiken van overeenstemming over deze normatieve 'ethico-political principles' is juist weer een consensus nodig en dit lijkt uiteraard tegenstrijdig met haar theorie. Het begrip zorgt voor een spanning tussen, enerzijds, haar notie van de antagonistische natuur van het politieke en, anderzijds, de noodzaak om tot een consensus te komen over de democratische waarden.²⁷ Deze consensus is echter nodig om het radicale debat dat zij voorstelt, goed te kunnen voeren. Volgens Mouffe is het onmogelijk om een consensus zonder uitsluiting te bereiken. Dus hoe wordt deze eerste consensus over de 'ethico-political principles' dan bereikt? De dubbelzinnigheid die deze tegenstelling met zich mee brengt zorgt ervoor dat de theorie van Mouffe vraagtekens blijft oproepen. (Erman, 2009; Rummens, 2009).

1.2.4 Gevolgen consensusgerichte benadering voor vijandigheid in het debat

Ondanks de kritiek op dit onderdeel van haar theorie is de kritiek van Mouffe op het consensusdenken toch belangrijk voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Het idee dat het conflict wordt opgelost met het bereiken van een op rede gebaseerde consensus, is volgens Mouffe een illusie. De consensusgerichte benadering van het conflict heeft een pervers gevolg. Waarom is dit belangrijk voor de hoofdvraag? Het streven naar een consensus lijkt te suggereren, dat er een mogelijkheid bestaat dat we het met elkaar eens zullen of kunnen worden. Hierdoor ontstaat het idee dat er een harmonieuze samenleving kan ontstaan, een samenleving zonder conflicten. Dit idee heeft gevolgen voor de manier waarop we het conflict met elkaar aangaan. In de volgende paragraaf laat ik zien hoe dit idee leidt tot een vijandige verhouding tussen de politieke tegenstanders.

²⁵Erman, E. (2009). What is wrong with agonistic pluralism, reflection on conflict in democratic theory. *Philosophy & Social criticism*, vol 35. No.9. 1044

²⁶Mouffe, C (2000). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna, blz 16

²⁷Rummens, S. (2009). Democracy as a non-hegemonic struggle? Disambiguating Chantal Mouffe's agonistic model of politics, *Constellations Volume 16, no. blz. 383*

De nadruk op rationele overeenstemming heeft ook tot gevolg dat onderwerpen waar geen rationele overeenstemming over te verwachten valt, buiten het proces van deliberatie worden gehouden. Volgens Mouffe is het deliberatieve model daarom niet in staat om om te gaan met onderwerpen waar de tegenstellingen te ver uiteen lopen. De casus die in hoofdstuk 2 wordt behandeld is een voorbeeld van een diep dispuut. De deelnemers aan een dergelijk conflict komen niet dicht bij elkaar en nemen elkaars argumenten zelfs nauwelijks serieus.²⁸ Haar probleem is dat deze onderwerpen om deze reden op voorhand buiten het publieke debat gehouden worden en worden verwezen naar het privé domein waar geen consensus nodig is.²⁹ De vijandigheid die deze conflicten met zich meebrengt, verdwijnt hier natuurlijk niet mee. Daarnaast is het helemaal niet zo eenvoudig omdat dit soort onderwerpen buiten het publieke domein te houden. Neem bijvoorbeeld de viering van religieuze feestdagen of de landelijke intocht van Sinterklaas. In het voorstel van Mouffe kunnen deze onderwerpen wel toegang krijgen tot het publieke debat in de symbolische ruimte. Het uitgangspunt is bij Mouffe namelijk niet dat er een rationele consensus bereikt moet worden.

1.3 Vorm van het conflict

Het debat dat Mouffe voorstelt is een 'agonistisch' debat. Ze stelt dat de conflictueuze verhouding tussen de deelnemers aan een conflict getransformeerd moet worden van een antagonistische naar een agonistische verhouding.³⁰ Volgens haar is dit zelfs de centrale taak van de democratische politiek.³¹ Waar antagonisme duidt op felle vijandige tegenstellingen ligt bij het agonisme de nadruk op de mogelijke positieve aspecten van het conflict. Antagonistische conflicten kunnen in het uiterste geval leiden tot een burgeroorlog. Het lijkt dus een goede strategie om het antagonisme in de samenleving in toom te willen houden. Welk instrument heeft Mouffe voor ogen om het antagonisme om te vormen tot een agonisme? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, analyseer ik in deze paragraaf de verhouding tussen de deelnemers aan het conflict: het 'wij' en het 'zij'. Deze verhouding heeft altijd de mogelijkheid in zich om antagonistisch te worden.

²⁸ Ridder, J. (2018). Gewone geschillen, diepe disputen en polarisatie, in #WOEST, Amsterdam University Press B.V.: Amsterdam, blz 57

²⁹ Mouffe, C (2000). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Political Science Series 72*, Institute for advanced studies, Vienna., blz 7

³⁰ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz 14

³¹ Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 9

Mouffe legt de nadruk op de juiste verhouding tussen het 'wij' en het 'zij'. Dit is een verhouding waarbij de conflicterende partijen, wetende dat er geen rationele oplossing is voor hun conflict, tóch de legitimiteit van de tegenstander erkennen.³² Deze erkenning voorkomt dat tegenstanders elkaar als vijanden uit de samenleving willen elimineren. Het verschil tussen het antagonisme en het agonisme is de manier waarop de deelnemers in het conflict elkaar benaderen. In een antagonistische conflict is er sprake van een 'vriend/vijand' (friend/enemy) verhouding tussen de deelnemers. In een agonistisch conflict zien de deelnemers elkaar als 'gerespecteerde tegenstanders' (adversary).³³

1.3.1 Friendly enemies

Hoe ontstaat deze relatie tussen gerespecteerde tegenstanders? Mouffe geeft de agonistische verhouding weer met de term: '*friendly enemies*'.³⁴ Deze term klinkt tegenstrijdig en behoeft een duidelijke uitleg aangezien het de kern van haar theorie omvat. Maar Mouffe geeft geen scherpe definitie van het begrip 'friendly enemies'. Wel beschrijft ze een aantal voorwaarden voor de agonistische relatie: 'friendly enemies' delen dezelfde gemeenschappelijke symbolische ruimte, dat wil zeggen, ze zijn trouw aan de liberale democratische principes van 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Maar ze willen deze gemeenschappelijke symbolische ruimte op een andere manier veranderen, dat wil zeggen, ze verdedigen verschillende interpretaties van wat 'vrijheid' of 'gelijkheid' zou moeten inhouden.³⁵

Het begrip geeft de voorwaarde en de grens aan waarbinnen een conflict op de juiste wijze kan worden aangegaan. De voorwaarde is dat er in ieder geval een gemeenschappelijk uitgangspunt tussen deelnemers moet zijn, nl. het delen van de liberaal democratische principes. ('ethico political principles')²¹ Vervolgens geeft het de grens van wat toelaatbaar is aan. Alle acties die buiten het gemeenschappelijke uitgangspunt vallen, te weten buiten de liberale democratische principes, kunnen niet geaccepteerd worden. "*Ga het gevecht met elkaar aan, maar zorg dat je binnen de democratische afspraken blijft*" daar lijkt het in het kort op neer te komen.³⁶

³²Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz.20

³³ "Agonism implies a deep respect and concern for the other; indeed, the Greek agon refers most directly to an athletic contest oriented not merely toward victory or defeat, but emphasizing the importance of the struggle itself—a struggle that cannot exist without the opponent. Victory through forfeit or default, or over an unworthy opponent, comes up short compared to a defeat at the hands of a worthy opponent—a defeat that still brings honor. An agonistic discourse will therefore be one marked not merely by conflict but just as importantly, by mutual admiration' Chambers, Samuel A (2011) Language and Politics, Agonistic Discourse in The West Wing. Geraadpleegd op 2 juni 2018, van ctheory.net/ctheory_wp/language-and-politics-agonistic-discourse-in-the-west-wing/

³⁴Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 13

³⁵ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 13 en Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz.20

³⁶ Kritiek van Tally Jr, R. (2007). "The Agony of the Political." *Postmodern Culture* 17.2.

Kan dit begrip ervoor zorgen dat een antagonistische 'wij'-'zij' verhouding wordt omgevormd tot een agonistische vorm? Mouffe stelt dat door het onderschrijven van de normatieve 'ethico-political principles' een agonistische relatie ontstaat waarbij de tegenstanders elkaars meningen respecteren. De kritiek die ik eerder in paragraaf 1.2.3 gaf op het bereiken van een consensus over de normatieve ethisch politieke principes, geldt hier ook. Maar er is nog een ander kritiekpunt. In haar artikel 'What is wrong with agonistic pluralism' legt Eva Erman uit dat Mouffe geen goed onderscheid tussen het antagonisme en agonisme maakt. Mouffe stelt dat een relatie *agonistisch* is als de tegenstanders een gemeenschappelijke symbolische ruimte (a common symbolic space) delen, maar deze op een verschillende manier willen invullen. Betekent dit dat de *antagonistische* relatie het tegenovergestelde inhoudt? Is een antagonistische verhouding een verhouding tussen tegenstanders zonder gemeenschappelijke symbolische ruimte? Mouffe stelt inderdaad dat een relatie antagonistisch is als de tegenstanders *geen* gemeenschappelijk symbolische ruimte delen.

*"Antagonism proper- which takes place between enemies, that is persons who have no common symbolic space- and what I call 'agonism', which is a different mode of manifestation of antagonism."*³⁷

De vraag die Mouffe nu moet beantwoorden is hoe er een relatie tussen de deelnemers aan het conflict kan ontstaan als ze geen symbolische ruimte delen. Als de betrokkenen geen symbolische ruimte delen, totdat ze de ethisch-politieke principes hebben aanvaard en tegenstanders zijn geworden, hoe kunnen ze dan vóór dit moment gemeenschappelijke principes accepteren? Het lijkt dus alsof we een symbolische ruimte niet alleen als agonisten moeten delen, zoals Mouffe beweert, maar ook als antagonististen. Dat zou betekenen dat het onderscheid dat Mouffe maakt tussen antagonisme en agonisme is verdwenen of niet bestaat.³⁸ Als dit inderdaad zo is, hoe kunnen we het antagonisme omvormen naar een agonisme als we niet weten of we 'vijanden' of 'gerespecteerde tegenstanders' zijn? Volgens Erman kan Mouffe niet uitleggen hoe je van 'vijand' naar 'gerespecteerd tegenstander' moet komen omdat we niet *precies* het verschil weten tussen deze twee stadia. Wat Mouffe lijkt te suggereren, is dat de transformatie van antagonisme naar agonisme een *morele* keuze is die niet kan worden verklaard noch kan worden onderbouwd.³⁹

De kritiek die Erman geeft, laat zien dat Mouffe ook op dit punt dubbelzinnig of in ieder geval niet glashelder is.

³⁷Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 13

³⁸Erman, E. (2009). What is wrong with agonistic pluralism, reflection on conflict in democratic theory. *Philosophy & Social criticism*, vol 35. No.9. blz. 1048

³⁹ *Ibid*, blz. 1048

In mijn onderzoek naar de vraag hoe je van ‘vijand’ naar ‘gerespecteerd tegenstander’ komt, vond ik het in het werk van Mouffe weinig aanwijzingen en al helemaal geen concrete tips of een lijst met punten die je zou kunnen afwerken om tot deze relatie te komen. Over de transformatie van antagonisme naar agonisme blijft Mouffe vaag. Dit vind ik een groot probleem te meer omdat ze het als de kern van haar theorie noemt. In haar boek ‘The Democratic Paradox’ zegt ze hierover:

*“I see the category of the ‘adversary’ as the key to envisage the specificity of modern pluralist democratic politics, and it is at the center of my understanding of democracy as ‘agonistic pluralism’.”*⁴⁰

Daarnaast had ik gehoopt wat concrete handvatten te vinden om de vijandigheid in het debat te kunnen verminderen.

1.3.2 Oorzaken voor antagonisme

Mouffe geeft wel informatie over de mogelijke oorzaken van het ontstaan van de vijandigheid. Dit is uiteraard interessant voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Ze benoemt twee belangrijke oorzaken van vijandigheid in het debat. Ten eerste de vijandigheid die ontstaat in de verhouding tussen het ‘wij’ en het ‘zij’ en ten tweede de vijandigheid die ontstaat door de ‘moralization of politics’.

1.3.2.1 Vijandigheid in het ‘wij’ en ‘zij’

In de manier waarop het ‘wij’ wordt gevormd en de manier waarop het ‘zij’ het ‘wij’ beïnvloedt, zitten elementen die tot meer vijandigheid leiden. Het vormen van een ‘wij’ is een element dat we in al het werk van Mouffe tegenkomen.⁴¹ Mouffe stelt de strijd om de overwinning centraal in haar theorie en alleen met een goed gevormd ‘wij’ kan deze strijd succesvol worden gevoerd. Volgens Mouffe vormt het ‘wij’ zich door identificatie met bepaalde waarden of idealen. Mouffe introduceert het begrip ‘collectieve identiteit’. Het ‘wij’ is een collectieve identiteit en wordt gevormd door het proces van je ergens mee te identificeren.⁴²

⁴⁰Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 14

⁴¹ Mouffe, C. (2013). *Agonistics, thinking the world politically*. London: Verso, blz. 6-7, 44, 45; Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 5-6, 11, 15, 23

⁴²Volgens Mouffe is het ‘wij’ een constructie en geen vooraf bepaald vaststaand gegeven. Het ‘wij’ is volgens Mouffe een contingente collectieve identiteit. De collectieve identiteit van een ‘wij’ kan altijd weer veranderen en op een andere manier worden geuit.¹³ Ze gebruikt dit constructivistische uitgangspunt om twee zaken te verklaren. Ten eerste beargumenteert ze op deze manier dat het mogelijk is om een ‘wij’ te creëren. Ten tweede beargumenteert ze op deze manier dat het ‘wij’ niet vaststaat, altijd weer anders kan worden ingevuld en dat mensen zich dus bij een ander ‘wij’ kunnen aansluiten. Mouffe, C. (2013). *Agonistics, thinking the world politically*. London: Verso, blz. 45

Mouffe zet zich af tegen het idee dat men zich op basis van rationele argumenten verbindt aan een 'wij'. Het 'wij' wordt gevormd door je ergens emotioneel mee te verbinden. Je kan je Nederlander voelen, terwijl je de Nederlandse nationaliteit niet bezit. De collectieve identiteit van een 'wij' is het resultaat van een investering waarbij het gevoelsleven betrokken is. Ze gebruikt zelf het woord 'passie'. Deze passie zorgt voor de sterke identificatie tussen de leden van een 'wij'.⁴³ Mouffe stelt dat bij het vormen van een 'wij', altijd een afbakening plaatsvindt met een 'zij'. Het onderscheid tussen het 'wij' en 'zij' moet niet begrepen worden als een simpel onderscheid: 'zonder 'wij' geen 'zij'. Er is meer aan de hand. Het is belangrijk om inzicht te krijgen in het 'zij'. De manier waarop het 'zij' zich uit, is een oorzaak voor een antagonistische 'wij-zij' verhouding. De constitutie van een specifiek 'wij' is altijd afhankelijk van het type 'zij' waarvan het zich onderscheidt. Het 'zij' dat fungeert als tegenstander van het 'wij'.⁴⁴ De kans dat een 'wij-zij' verhouding antagonistisch wordt, is groot als het 'zij' de collectieve identiteit van het 'wij' bedreigt.⁴⁵ Deze bedreiging zorgt voor de vijandige benadering van de tegenstander. Het is ook mogelijk dat het 'wij' nog niet bestaat, maar ontstaat, doordat het 'zij' de latente collectieve identiteit van het 'wij' in zijn voortbestaan bedreigt. In hoofdstuk 2 laat ik aan de hand van een casus zien hoe dit onderdeel van haar theorie in de praktijk vorm krijgt.

1.3.2.2 Moralization of politics

Mouffe geeft in haar werk nog een andere belangrijke verklaring voor het ontstaan van antagonistische 'wij-zij' verhoudingen: 'the moralization of politics'.⁴⁶ Mouffe geeft aan dat de deliberatieve democratie een antwoord is op een ander liberaal paradigma, de aggregatieve democratie. In dit model worden individuen neergezet als rationele wezens, die in het politieke domein, op een instrumentele wijze hun eigen belang nastreven, gebaseerd op concepten uit de economie. De deliberatieve democratie is een reactie op dit instrumentalistische model. Waar voorheen werd onderhandeld op basis van economische belangen wordt in de deliberatieve democratie de moraal een grond om te beslissen.⁴⁷ Dit is volgens Mouffe op zich niet slecht en volgens haar zeker een verbetering ten opzichte van het aggregatieve model maar met de nadruk op de morele consensus binnen de deliberatieve democratie wordt 'het politieke' nu het domein van het morele.

⁴³Mouffe verwijst naar Freud's *Group Psychology and the Analysis of the Ego* om stelling te staven. 'a group is clearly held together by a power of some kind: and to what power could this feat be better ascribed than to Eros, which holds together everything in the world.'
Mouffe, M. (2013). *Agonistics, thinking the world politically*. London: Verso, blz. 46

⁴⁴ Mouffe, M. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz.19

⁴⁵ Mouffe, M. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz.16

⁴⁶ Mouffe, M. (2013). *Agonistics, thinking the world politically*. London: Verso, blz.141

⁴⁷ Mouffe, M. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz.13

De traditionele politieke strijd tussen 'links en rechts' is vervangen door een morele strijd tussen 'goed en slecht':

*"In place of a struggle between 'right and left' we are faced with a struggle between 'right and wrong'".*⁴⁸

Dit heeft gevolgen voor de verhouding tussen het 'wij' en het 'zij'. De tegenstander wordt in dit proces gemoraliseerd. In plaats van dat men zegt, dat men het niet eens is met de ideeën van de tegenstander, stelt men, dat de tegenstander als persoon of groep moreel verwerpelijk is. Door de ander als 'slecht' of 'kwaadaardig' te bestempelen, maakt men van de tegenstander een 'vijand'. Deze moralisatie veroorzaakt een antagonistische 'wij-zij' verhouding. Een 'vijand' moet men vernietigen en als 'slecht' element uit de samenleving elimineren. Een gerespecteerd tegenstander moet men verslaan en zal na de overwinning deel blijven uitmaken van de samenleving. Dit vijanddenken, in combinatie met het rationalistische consensus idee dat een conflict *kan* worden opgelost, heeft er toe geleid dat het idee leeft dat als men de 'slechte' component uit de samenleving verwijdert, er een harmonieuze samenleving zonder conflicten zal ontstaan.

Mouffe geeft nog een ander voorbeeld van de 'moralization of politics'. De onderwaardering voor emotie en niet-rationele argumenten in het politieke discours leidt tot antagonistische 'wij-zij' verhouding. In het huidige politieke klimaat, met de nadruk op het rationalisme, leeft het idee dat het inzetten van het gevoel ouderwets of een teken van zwakte is. Dit is herkenbaar aan de manier waarop er wordt gereageerd op argumenten die zijn gebaseerd op de zogenaamde 'onderbuikgevoelens'. Het rationalisme heeft moeite met de inzet van emoties en neemt deze niet serieus.⁴⁹ Dit heeft volgens Mouffe een gevolg voor de vijandigheid in het debat. Het rationalistische uitgangspunt leidt mogelijk tot een antagonistische verhouding tussen het 'wij' en het 'zij'. In plaats van dat het idee van de tegenstander wordt aangevallen, wordt de tegenstander weggezet als *dom*. De reden om niet samen te werken is echter niet dat de tegenstander *dom* is, maar omdat hij voorstellen doet die buiten de afspraken van de liberale democratie vallen. Hij houdt zich zagezegd niet aan de definitie van het begrip 'friendly enemies'.

⁴⁸ Mouffe, M. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz. 5

⁴⁹ "The mistake of liberal rationalism is to ignore the affective dimension mobilized by collective identifications and to imagine that those supposedly archaic passions are bound to disappear with the advance of individualism and the progress of rationality" Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge, blz.6

Het buitenspel zetten van een tegenstander omdat hij niet-rationele argumenten aandraagt, wordt gebracht als een *morele* beslissing terwijl het om een *politieke* beslissing gaat.

*“To call the anti-liberals ‘unreasonable’ is a way of stating that such views cannot be admitted as legitimate within the framework of a liberal democratic regime. This is indeed the case, but the reason for such an exclusion is not a moral one”. “this is an expression of an eminently political decision, not of a moral requirement”*⁵⁰

De tegenstander tot een ‘slechte’ vijand maken is een strategie die in het debat vaak bewust wordt ingezet. Aanhangers van rechts-populistische partijen worden hiervan beschuldigd. De reactie op deze strategie is echter van vergelijkbare orde. De argumenten van rechts-populistische partijen worden weggezet als niet-rationeel. Aanhangers van rechts-populistische partijen zijn ‘dom’ of ze ‘luisteren naar onderbuikgevoelens’. Men hoeft hen om die reden ook niet serieus te nemen. Daarmee maakt men van de tegenstander een niet gerespecteerde tegenstander. Deze vijandige verhouding zorgt voor meer vijandigheid in het debat.

Het veranderen van de traditionele politieke strijd tussen ‘links en rechts’ heeft ook gevolgen voor de manier waarop het ‘wij’ wordt gevormd. Mouffe stelt dat de collectieve identiteit in de westerse liberale democratieën niet meer wordt gevormd rondom de ‘oude’ politieke links-rechts scheiding, maar nu vooral wordt gevormd rondom etniciteit, religie en moraal.⁵¹ Het is een collectieve identiteit gebaseerd op een, door een specifieke groep, gedeelde ervaring van maatschappelijk onrecht. Volgens Mouffe is het gevaarlijk om een ‘wij’ te vormen dat alleen gebaseerd is op het onderscheid tussen ‘wit-zwart’ ‘man-vrouw’ ‘christen-moslim’. Het feminisme, de LGBTQ beweging en de anti-racisme beweging hebben elk andere specifieke strijdpunten maar er is ook een gemeenschappelijk belang. Het is volgens Mouffe óók een strijd om ‘gelijkheid’ en daarmee een politieke strijd. Mouffe geeft aan dat de *morele* strijd tussen ‘goed’ en ‘slecht’ moet worden omgevormd naar een *politieke* strijd voor ‘vrijheid’ en ‘gelijkheid’.

*“it is commendable to give voice to the outrage against the financial system, but this must be done in a political way, targeting the ideological economic and political forces that structure this system. Otherwise there is a real danger that the current protest will operate in the register of morality, on the basis of a good/bad dichotomy”*⁵²

⁵⁰ Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 25

⁵¹ Shahid, W. (December 15, 2016) America in Populist Times: An Interview With Chantal Mouffe , geraadpleegd op 12 februari 2018 van <https://www.thenation.com/article/america-in-populist-times-an-interview-with-chantal-mouffe/> y Waleed Shahid,

⁵² Mouffe, C. (2013). *Agonistics, thinking the world politically*. London: Verso, blz.116

De discussie rondom identiteitspolitiek is een zeer actueel debat in de Nederlandse politiek. Voor nu beperk ik me tot de conclusie dat een mogelijke vijandige verhouding tussen het 'wij' en het 'zij' afhangt van de manier waarop het 'wij' geformeerd wordt. Als deze formatie alleen over identiteit gaat, wordt heel duidelijk wie er wordt uitgesloten. Deze bedreiging leidt tot een vijandige 'wij-zij' verhouding.

Conclusie

Mouffe's visie op de consensusgerichte benadering van het conflict, de 'moralization of politics' en de 'agonistische' wij- zij verhouding, bieden inzicht over het ontstaan van de vijandigheid in het publieke debat. Het streven naar een consensus lijkt te suggereren, dat er een mogelijkheid bestaat dat we het met elkaar eens zullen of kunnen worden. Hierdoor ontstaat het idee dat er een harmonieuze samenleving kan ontstaan, een samenleving zonder conflicten. Dit is volgens Mouffe onmogelijk. Het is een pervers gevolg van de consensusgerichte benadering van het conflict.

Mouffe bespreekt het gevaar van de moralization of politics. Moralisatie van de politiek maakt van de tegenstander een 'slechte' vijand die uit de samenleving moet verdwijnen. Dit vijanddenken, in combinatie met het rationalistische consensus idee dat een conflict *kan* worden opgelost, heeft er toe geleid dat het idee leeft dat als men de 'slechte' component uit de samenleving verwijdert, er een harmonieuze samenleving zonder conflicten zal ontstaan. Mouffe legt de nadruk op de 'agonistische' verhouding tussen het 'wij' en het 'zij'. Dit is een verhouding waarbij de conflicterende partijen, wetende dat er geen rationele oplossing is voor hun conflict, tóch de legitimiteit van de tegenstander erkennen.¹⁹ Deze erkenning voorkomt dat tegenstanders elkaar als vijanden uit de samenleving willen elimineren.

Kritieken maken duidelijk dat de theorie van Mouffe niet genoeg in detail treedt over manieren hoe het antagonisme om te buigen naar een agonisme. Het wordt niet duidelijk hoe je van 'vijand' naar 'gerespecteerd tegenstander' moet komen omdat we niet *precies* het verschil weten tussen deze twee stadia. Wat Mouffe lijkt te suggereren, is dat de transformatie van antagonisme naar agonisme een *morele* keuze is die niet kan worden verklaard noch kan worden onderbouwd.

Mouffe geeft wel belangrijke informatie over de oorzaken van antagonisme in de verhouding tussen het wij en het zij. Ze benoemt de onderwaardering van emoties in het debat die tot een vijandige 'wij-zij' verhouding leidt. In de manier waarop het 'wij' wordt gevormd en de manier waarop het 'zij' het 'wij' beïnvloedt, zitten elementen die tot meer vijandigheid leiden. Als het 'zij' het 'wij' bedreigt in zijn voortbestaan is de kans groot dat het debat vijandig wordt. En ze benoemt het gevaar van identiteitspolitiek. Als het 'wij' slechts geformeerd wordt rondom identiteit is de kans groot dat het debat vijandig wordt.

In het volgende hoofdstuk ga ik aan de hand van deze inzichten een casus analyseren. Doel van deze analyse is een illustratie van de werking van haar theorie in de praktijk en een zoektocht naar verdere handvatten.

2. De theorie in de praktijk

Inleiding

Het publieke debat over het uiterlijk van Zwarte Piet is een voorbeeld van een diep dispuut binnen de Nederlandse samenleving. De discussie maakt onderdeel uit van een breed anti-racisme debat dat zich richt tegen geïstitutioniseerd racisme. In de discussie lopen de emoties hoog op. Mouffe zou deze discussie waarschijnlijk typeren als een antagonistisch conflict. In dit hoofdstuk analyseer ik de Zwarte Pieten discussie met het theoretisch kader van Mouffe als uitgangspunt. Biedt de theorie van Mouffe handvatten om de vijandigheid in de Zwarte Pieten discussie in te tomen? De opgedane inzichten uit hoofdstuk 1 stellen mij in staat de juiste vragen te stellen. In hoeverre speelt Mouffe's kritiek op de consensusgerichte benadering een rol? Hoe wordt uiting gegeven aan de verhouding tussen het 'wij' en het 'zij'? en welke rol speelt de 'moralization of politics'?

2.1 Benadering van het conflict

Mouffe zou stellen dat de Zwarte Pieten discussie een voorbeeld is van een conflict waar men op zoek is naar rationele argumenten om het conflict op te lossen. In de discussie zijn de tegenstanders bezig met het uitwisselen van argumenten om elkaar te overtuigen van het wel of niet racistische karakter van het personage Zwarte Piet. De inzet van de discussie is een consensus of compromis over het uiterlijk van Zwarte Piet. Tegelijkertijd is er een radicaler debat gaande tussen groepen die de afschaffing van Zwarte Piet eisen of juist niets willen weten van een verandering aan het uiterlijk van het personage.

Maar wat als dit een conflict betreft waar geen rationele oplossing voor mogelijk is? Als we het conflict volgens het deliberatieve voorstel zouden benaderen, dan wordt het debat naar het privé domein verwezen. Ten eerste verdwijnt daarmee de vijandigheid die het conflict met zich meebrengt niet. Ten tweede is het niet zo eenvoudig om de discussie buiten het publieke domein te houden. Het feest vindt ook op school plaats en er is de Landelijke Intocht. Je kan stellen dat het uitgangspunt van Mouffe, dat de conflicterende partijen, wetende dat er geen rationele oplossing is voor hun conflict, tóch de legitimiteit van de tegenstander erkennen, er voor zorgt dat de Zwarte Pieten Discussie wel een plaats krijgt in het publieke domein. Dit feit maakt het mogelijk dat de deelnemers elkaar in 'agonistische' debatten als gerespecteerde tegenstanders zullen of kunnen gaan benaderen.

In Rotterdam is een afspraak gemaakt over een geleidelijke gedeeltelijke afschaffing van Zwarte Piet. Afgesproken is dat in 2018 bij de intocht de helft van de pieten een roetveeg op het gezicht heeft. De rest is egaal zwart geschminkt. Volgend jaar moet dat 75 procent zijn, daarna 90 procent. Op de vraag waarom 10 procent van de pieten toch pikzwart blijft, geeft de organisatie van de intocht het volgende antwoord: „Sommige mensen willen tijdens Sinterklaas per se door het leven als Zwarte Piet, die foutmarge moet je accepteren.”⁵³ De vraag is of deze afspraak een rationele consensus betreft die in gelijke mate in het belang van iedereen is. Deze consensus, of dit compromis, van een geleidelijke gedeeltelijke afschaffing betekent in ieder geval dat geen van de partijen helemaal voldaan zal zijn. Hiermee is het conflict niet opgelost en blijft de vijandigheid bestaan. Echter de illusie dat het conflict met een dergelijk besluit wel is opgelost, kan betekenen dat de vijandigheid, die nog wordt gevoeld, niet wordt erkend. Het conflict is zogenaamd opgelost, dus er hoeft niet meer over gesproken te worden. In het agonistisch pluralisme zou er een radicaler, zij het, tijdelijk, besluit genomen worden. Men streeft niet naar een consensus maar naar een overwinning. Dat zou kunnen betekenen dat Zwarte Piet verdwijnt of Zwarte Piet blijft. Het conflict blijft na dit besluit ook bestaan. Maar bij Mouffe is er de mogelijkheid om opnieuw het gevecht aan te gaan. Het is duidelijk dat het conflict niet is opgelost, het is slechts tijdelijk beslecht. Ook dan geldt dat als het debat in het publieke domein een plaats houdt, het vervolgens mogelijk is dat de deelnemers elkaar in ‘agonistische’ debatten als gerespecteerde tegenstanders zullen of kunnen gaan benaderen.

2.2 Vorm van het conflict

Zoals eerder benoemd is de Zwarte Pieten Discussie een vijandig debat waar de emoties hoog oplopen. Waar komt de vijandigheid vandaan? In de casus is duidelijk zichtbaar dat de verhouding tussen het ‘wij’ en het ‘zij’, zoals besproken in paragraaf 1.3.2.1, tot meer vijandigheid leidt. In de Zwarte Pieten discussie bedreigt het ‘zij’ het ‘wij’ in zijn voortbestaan. Het ‘zij’ zijn de tegenstanders van Zwarte Piet. Het ‘wij’ zijn de voorstanders van Zwarte Piet. Voordat het publieke debat over het uiterlijk van Zwarte Piet een aantal jaar geleden ontstond, bestond er nog geen bewuste collectieve identiteit ‘wij’. Pas toen het ‘zij’ deze latente collectieve identiteit in zijn bestaan bedreigde, door bijvoorbeeld te stellen dat het traditionele Nederlandse Sinterklaasfeest zou moeten worden afgeschaft, ontstond er een ‘wij’.

⁵³Mascini, L. (2017) <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/11/15/intocht-sinterklaas-komt-zwarte-piet-verdwijnt-voor-90-procent-14034868-a1581244>

Door de dreiging werd de relatie tussen het 'wij' en het 'zij' bijna direct een antagonistische verhouding. Het ontstaan van een dergelijke bedreigende verhouding tussen het 'wij' en het 'zij' kan mijns inziens niet worden voorkomen. Het inzicht dat een dergelijke relatie is ontstaan, kunnen we gebruiken om extra alert te zijn op mogelijke oplopende vijandigheid, zoals het geval in deze casus.

In november 2017 krijgen we een duidelijk voorbeeld voorgeschoteld waartoe een antagonistisch conflict kan leiden.⁵⁴ De voorstanders van Zwarte Piet blokkeren de snelweg A7 bij Joure. De tegenstanders van Zwarte Piet maken gebruik van hun democratische recht om te demonstreren. De voorstanders van Zwarte Piet hebben, buiten de wet om, op een ondemocratische manier, de demonstratie onderbroken. Mouffe zou constateren dat de voorstanders van Zwarte Piet vijanden zijn geworden omdat ze zich niet houden aan het begrip 'friendly enemies'. Ze delen niet dezelfde symbolische ruimte; ze opereren buiten de democratische afspraken om en zijn daarmee niet trouw aan de liberale democratische principes van 'vrijheid' en 'gelijkheid'.

De kritiek die Erman heeft op het begrip 'friendly enemies' wordt in de praktijk zichtbaar. Kunnen we precies bepalen wanneer de deelnemers in het conflict vijanden zijn en wanneer gerespecteerde tegenstanders? Zijn de deelnemers vijanden geworden op het moment dat de voorstanders van Zwarte Piet de wet overtraden? In mijn optiek wilden de voorstanders van Zwarte Piet de tegenstanders al uit de samenleving elimineren *voordat* ze de wet overtraden. Door deze analyse word ik gesterkt in het idee dat Erman gelijk heeft, dat het een morele beslissing is om gerespecteerd tegenstander te willen zijn.

Kan het begrip 'friendly enemies' helpen om het antagonisme om te vormen naar een agonisme? In maart 2018 worden de 34 mensen die de snelweg hebben geblokkeerd, aangeklaagd. Het Openbaar Ministerie meldt dat zij zijn aangeklaagd wegens het opzettelijk versperren van de weg en het hinderen van de demonstratie.⁵⁵ Als men niet trouw is aan de liberale democratische principes wordt men aangeklaagd en mogelijk veroordeeld door de onafhankelijke rechtspraak. Als men zich op deze manier buiten de liberale democratische afspraken plaatst, kan men niet meer meedoen in het gevecht. Deze uitsluiting voorkomt verdere escalatie van het conflict. Deze grens is duidelijk maar niet nieuw. Helder wordt wel waarom Mouffe in haar werk blijft aandringen tot het versterken van democratische instituties. Om het antagonisme in de samenleving in toom te houden en escalaties te voorkomen is het heel belangrijk dat de democratische instituties, zoals onafhankelijke rechtspraak en vrije pers, sterk zijn en blijven.

⁵⁴ Laarhoven, K (april 2018) In Dokkum had politie alleen oog voor Zwarte Piet-tegenstanders. Geraadpleegd op 29 april 2018 van, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/04/29/de-hooligans-konden-gewoon-doorlopen-a1601268>

⁵⁵ Nieuwenhuis, M. (april 2018) Tientallen voorstanders Zwarte Piet vervolgd om snelwegblokkade. Geraadpleegd op 19 april 2018 van, <https://www.ad.nl/binnenland/tientallen-voorstanders-zwarte-piet-vervolgd-om-snelwegblokkade~a8388e7b/>

Maar kan het begrip 'friendly enemies' het antagonisme omvormen tot een agonisme? Zullen voor- en tegenstanders elkaar na deze vervolging gaan zien als gerespecteerde tegenstanders in plaats van als vijanden? Ik denk niet dat een begrip als 'friendly enemies' het debat kan omvormen als een dergelijke grens is gepasseerd. Daarmee mist de theorie van Mouffe ook in de praktijk de nodige overtuiging. Het lijkt erop dat voorkomen in dit geval beter is dan genezen.

2.3 Moralization of politics

De moralisatie in de politiek leidt volgens Mouffe tot meer vijandigheid in het debat. In hoeverre speelt dit inzicht in de Zwarte Pieten discussie? De slogan 'Zwarte Piet is racisme' suggereert dat de voorstanders van Zwarte Piet racistisch zijn. Dit beeld wordt door de voorstanders van Zwarte Piet hevig bestreden. De voorstanders van Zwarte Piet vinden dat zij ten onrechte worden beschuldigd. Deze morele veroordeling van de tegenstander leidt tot meer vijandigheid in het debat.

De discussie wordt een morele strijd tussen 'goed en slecht'. De vraag die werkelijk gesteld moet worden, verdwijnt hiermee op de achtergrond. De discussie moet mijns inziens niet gaan over de vraag of de voorstanders wel of niet racistisch zijn, maar over het inzicht hoe racisme in onze samenleving, soms ongemerkt, een rol speelt. Dit racisme leidt tot ongelijkheid tussen burgers in de samenleving.

Conclusie

De kritiek die Mouffe uit op de consensusgerichte benadering van het conflict zien we terug in de casus. De bereikte consensus over het uiterlijk van Zwarte Piet lijkt niet te leiden tot de oplossing van het conflict. Dit kan betekenen dat de vijandigheid, die nog wordt gevoeld, niet wordt erkend. Het voorstel van Mouffe leidt tot een radicaler maar tijdelijk besluit. Het conflict blijft bestaan en het debat houdt zijn plaats in het publieke domein. Hiermee bestaat de mogelijkheid dat de deelnemers elkaar in 'agonistische' debatten als gerespecteerde tegenstanders zullen of kunnen gaan benaderen.

Uit de analyse van de casus blijkt dat de felheid in het debat oploopt als het 'zij' het 'wij' bedreigt. Ditzelfde gebeurt als de tegenstander tot 'slechte' vijand, in dit geval, 'racist', wordt gemaakt. Deze morele veroordeling van de voorstanders van Zwarte Piet leidt tot meer vijandigheid in het debat. De theorie van Mouffe stelt in staat om het antagonisme in de praktijk te herkennen en de oorzaak te benoemen. Hiermee kunnen we de vijandigheid in het debat benoemen en eventueel voorkomen.

Uit de analyse van de casus wordt ook duidelijk dat het omvormen van het antagonisme naar een agonisme een lastige taak is. Op de vraag hoe de vijanden weer gerespecteerde tegenstanders worden in de Zwarte Pieten discussie kan de theorie van Mouffe onvoldoende antwoord geven.

3. Inzichten en aanbevelingen

Inleiding

De analyse van de theorie van Mouffe en de praktijk casus leveren mij een aantal inzichten op hoe de vijandigheid in het debat kan verminderen. In dit hoofdstuk beschrijf ik twee inzichten die kunnen fungeren als aanbevelingen. Het zijn geen uitgewerkte oplossingen, ze geven slechts een richting aan hoe we verder zouden kunnen denken om deze vijandigheid in te tomen.

3.1 Maak van de morele strijd een politieke strijd

Het inzicht dat de 'moralization of politics' een antagonistische 'wij-zij' verhouding veroorzaakt, moet vaker worden belicht. Zoals we zagen in de Zwarte Pieten discussie leidt het af van de werkelijke vragen die gesteld moeten worden. De *morele* strijd tussen 'goed' en 'slecht' moet worden omgevormd naar een *politieke* strijd voor 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Het moraliseren van de tegenstander is een strategie die vaak bewust wordt ingezet. Men maakt van de tegenstander opzettelijk een 'slechte' vijand. Moslims zijn 'kwaadaardig' en vluchtelingen zijn 'gevaarlijk'. Rechts-populistische partijen worden hiervan al lange tijd beschuldigd. De reactie op deze strategie is echter van vergelijkbare orde. Aanhangers van rechts-populistische partijen zijn 'dom' of ze 'luisteren naar onderbuikgevoelens'. Hun argumenten worden weggezet als niet-rationeel. Men hoeft hen om die reden ook niet serieus te nemen. Op de een of andere manier wordt deze morele veroordeling minder vaak herkend en daarnaast wordt deze gepresenteerd als valide argument. Sinds ik me hier van bewust ben, kom ik hem dagelijks tegen. Met deze morele veroordeling veroorzaakt men een vijandige verhouding. Belangrijk is om deze strategie van moraliseren van de tegenstander bloot te leggen en te benoemen als deze wordt ingezet. Dit moet mijns inziens gebeuren in het debat zelf door de voorzitter van de tweede kamer, de leider van het publieke debat op tv of radio en in het commentaar van politiek journalisten. Het zou gedaan kunnen worden door het stellen van een simpele vraag: "U karakteriseert uw tegenstander door een morele veroordeling, hiermee maakt u het debat onnodig vijandig. Kunt u politieke argumenten geven waarom u tegen het voorstel bent?". Het is misschien ijdele hoop, maar het blootleggen van de strategie kan de kracht ervan doen afnemen en leiden tot minder vijandigheid.

3.2 Bied een alternatief voor de consensusgerichte benadering

*“To make room for dissent and to foster the institutions in which it can be manifested is vital for a pluralist democracy and one should abandon the very idea that there could ever be a time in which it would cease to be necessary because the society is now ‘well-ordered’”*⁵⁶

Mouffe raadt ons aan om weg te gaan van de consensus. We moeten dit doen omdat we anders blijven zitten met de perverse gevolgen van het consensusdenken: het idee dat er een rationele inclusieve consensus bestaat die leidt tot het opheffen van het conflict. Dit leidt tot het idee dat het mogelijk is dat een harmonieuze samenleving kan ontstaan als iedereen het met elkaar eens is. Dit ideaal, een maatschappij zonder conflict en verdeeldheid, is niet haalbaar. Het blijven streven naar een harmonieuze samenleving frustreert. We moeten iets anders gaan doen om uit deze negativiteit te komen. Het inzicht dat er geen conflictloze inclusieve maatschappij kan bestaan, kan leiden tot het inzicht dat het beste alternatief vervolgens is, om de morele keuze te maken om gerespecteerd tegenstander te worden. Het andere alternatief is om elkaar als vijanden uit de samenleving te elimineren hetgeen leidt tot ondemocratische handelingen en mogelijk een burgeroorlog. Mouffe biedt een alternatief voor de consensusgerichte benadering. Mijn algemene aanbeveling is dat haar alternatief meer aandacht krijgt. Hierdoor ontstaat het inzicht dat er meerdere uitgangspunten zijn om met een conflict om te gaan. In Nederland zijn we eerder geneigd om de consensusgerichte benadering te kiezen. Ik stel niet voor om hier helemaal van af te stappen. Ik stel voor om het uitgangspunt van Mouffe als alternatief aan te bieden. Het is een oproep om te leren hoe we in onze pluralistische samenleving de strijd goed kunnen voeren zodat we vijandigheid kunnen voorkomen. Hier is onder andere een rol weggelegd voor het burgerschapsonderwijs.⁵⁷

⁵⁶Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso, blz. 105

⁵⁷Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A.B., Kuiper, E.J., Ledoux, Onderzoek naar burgerschap van jongeren en burgerschapsonderwijs. Lessen uit wetenschap en praktijk. Kohnstamm Instituut, 2016 blz 5-22

Conclusie

Chantal Mouffe heeft een politieke theorie ontwikkeld waarin het conflict centraal staat. Mouffe stelt dat alle conflicten in onze samenleving dezelfde oorsprong hebben. Ze zijn het gevolg van een tegenstelling binnen het begrip 'liberale democratie'. Het erkennen van deze paradox leidt tot het inzicht dat conflicten nooit zullen verdwijnen. Een moderne democratie is volgens Mouffe een continue strijd tussen conflicterende interpretaties van de begrippen 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Essentieel in de politieke theorie van Mouffe is de wijze waarop er met het conflict in de samenleving wordt omgegaan. Ze heeft kritiek op de consensusgerichte benadering van het conflict in de liberale democratie. Ze stelt dat het streven naar een consensus lijkt te suggereren, dat er een mogelijkheid bestaat, dat we het met elkaar eens zullen of kunnen worden. Hierdoor ontstaat het idee dat er een harmonieuze samenleving kan ontstaan; een samenleving zonder conflicten. Dit is volgens Mouffe niet mogelijk. Ze heeft een radicaal debat voor ogen tussen de verschillende sociale groepen in onze pluralistische samenleving. Dit radicale debat, dat gaat over verschillende interpretaties van wat goed is voor de Nederlandse samenleving en de invulling van de begrippen 'vrijheid' en 'gelijkheid', vindt plaats in de symbolische ruimte. In deze 'arena' kan iedereen toetreden, zijn stem laten horen en het gevecht met de ander aangaan. Haar doel is niet het bereiken van een consensus, maar het behalen van een overwinning. De confrontatie leidt mogelijk tot een vijandige verhouding tussen de deelnemers aan het conflict. Mouffe erkent dit probleem en stelt voor om de vijandigheid, het antagonisme, om te vormen naar een agonisme. In het antagonistische conflict is er sprake van een vijandige verhouding tussen de deelnemers. In een agonistisch conflict zien de deelnemers elkaar als gerespecteerde tegenstanders. Mouffe legt de nadruk op de juiste verhouding tussen de tegenstanders in het conflict; het 'wij' en het 'zij'. De juiste verhouding is een 'wij-zij' verhouding waarbij de conflicterende partijen, wetende dat er geen rationele oplossing is voor hun conflict, tóch de legitimiteit van de tegenstander erkennen. Deze erkenning voorkomt dat tegenstanders elkaar als vijanden uit de samenleving willen elimineren. Mouffe geeft de agonistische verhouding weer met de term: 'friendly enemies'. Het begrip geeft de voorwaarde en de grens aan waarbinnen een conflict op de juiste wijze kan worden aangegaan. De voorwaarde is dat er in ieder geval een gemeenschappelijk uitgangspunt moet zijn: het delen van de liberaal democratische principes. Vervolgens geeft het de grens aan van wat toelaatbaar is. Alle acties die buiten het gemeenschappelijke uitgangspunt vallen, te weten buiten de liberale democratische principes, kunnen niet geaccepteerd worden. Er is kritiek op het begrip 'friendly enemies'. Om 'friendly enemies' te worden, dienen de deelnemers aan het conflict een consensus te bereiken over de liberale democratische principes. Dit lijkt tegenstrijdig aan de kritiek die Mouffe geeft op het bereiken van een dergelijke consensus. Ook maakt Mouffe niet genoeg duidelijk hoe we het antagonisme om kunnen buigen naar een agonisme. Het wordt niet helder

hoe we van 'vijand' naar 'gerespecteerd tegenstander' moeten komen omdat we niet *precies* het verschil weten tussen deze twee stadia.

Mouffe geeft belangrijke informatie over de oorzaken van antagonisme in de verhouding tussen het 'wij' en het 'zij'. In de manier waarop het 'wij' wordt gevormd en de manier waarop het 'zij' het 'wij' beïnvloedt, zitten elementen die tot meer vijandigheid leiden. Als het 'zij' het 'wij' bedreigt in zijn voortbestaan, is de kans groot dat het debat vijandig wordt. Mouffe benoemt het gevaar van identiteitspolitiek. Als het 'wij' slechts geformeerd wordt rondom identiteit, is de kans groot dat het debat vijandig wordt. Mouffe bespreekt het gevaar van de 'moralization of politics'. Moraliseren van de politiek maakt van de tegenstander een 'slechte' vijand die uit de samenleving moet verdwijnen. Dit vijanddenken, in combinatie met het rationalistische consensus idee dat een conflict *kan* worden opgelost, heeft er toe geleid dat het idee leeft dat als men de 'slechte' component uit de samenleving verwijdert, er een harmonieuze samenleving zonder conflicten zal ontstaan.

Mouffe's visie op de consensusgerichte benadering van het conflict, de 'moralization of politics' en de 'agonistische' wij- zij verhouding, bieden inzicht over het ontstaan van de vijandigheid in het publieke debat. De kritiek die Mouffe uit op de consensusgerichte benadering van het conflict zien we terug in de casus. De bereikte consensus over het uiterlijk van Zwarte Piet lijkt niet te leiden tot de oplossing van het conflict. Dit kan betekenen dat de vijandigheid, die nog wordt gevoeld, niet wordt erkend. Het voorstel van Mouffe leidt tot een radicaal maar tijdelijk besluit. Het conflict blijft bestaan en het debat houdt zijn plaats in het publieke domein. Hiermee bestaat de mogelijkheid dat de deelnemers elkaar in 'agonistische' debatten als gerespecteerde tegenstanders zullen of kunnen gaan benaderen. Uit de analyse van de casus blijkt dat de felheid in het debat oploopt als de tegenstander tot 'slechte' vijand, in dit geval, 'racist', wordt gemaakt. Deze morele veroordeling van de voorstanders van Zwarte Piet leidt tot meer vijandigheid in het debat. De Zwarte Pieten Discussie wordt hiermee een morele strijd. De belangrijke politieke vraag die gesteld moet worden, verdwijnt hierdoor op de achtergrond. Uit de analyse blijkt dat de toepasbaarheid van het begrip 'friendly enemies' kritiek oplevert. Het begrip 'friendly enemies' werkt ten dele. Het houdt antagonisme in toom, maar is niet in staat om het antagonisme om te vormen naar een agonisme. Op de vraag hoe de vijanden weer gerespecteerde tegenstanders worden in de Zwarte Pieten discussie kan de theorie van Mouffe onvoldoende antwoord geven.

Biedt de theorie van Chantal Mouffe handvatten om de vijandigheid in het publieke debat in de Nederlandse samenleving te verminderen? Ja, ten dele. De analyse van de theorie en praktijk levert mij een aantal inzichten op. Deze inzichten kunnen bijdragen aan een minder vijandig debat in Nederland.

Ten eerste stel ik voor dat het inzicht dat de 'moralization of politics' een antagonistische 'wij-zij' verhouding veroorzaakt, vaker moet worden belicht. De tegenstander tot een 'slechte' vijand bestempelen is een strategie die vaak bewust wordt ingezet en leidt tot een onnodig vijandig debat. Belangrijk is om deze strategie van moraliseren van de tegenstander bloot te leggen en te benoemen als deze wordt ingezet zodat de kracht ervan afneemt hetgeen leidt tot minder vijandigheid. Ten tweede biedt Mouffe een alternatief voor de consensusgerichte benadering. Mijn aanbeveling is dat haar alternatief meer aandacht krijgt. Hierdoor ontstaat het inzicht dat er meerdere uitgangspunten zijn om met een conflict om te gaan. Het is een oproep om te leren hoe we een dergelijke strijd goed kunnen voeren zodat we vijandigheid kunnen voorkomen.

De inzichten en aanbevelingen zijn erop gericht om een antagonistische verhouding te herkennen, te benoemen en te voorkomen. Hiermee kan de vijandigheid in het debat worden verminderd. Mijns inziens moeten we om die reden aandacht blijven besteden aan het herkennen en benoemen van de vijandigheid. Mouffe heeft echter geen pasklaar antwoord op de vraag hoe het antagonisme omgevormd moet worden naar een agonisme. Op de vraag hoe 'vijanden' weer 'gerespecteerde tegenstanders' worden kan de theorie van Mouffe onvoldoende antwoord geven. Het lijkt in dit geval dat voorkomen beter is dan genezen.

Literatuurlijst

- Erman, E. (2009). What is wrong with agonistic pluralism, reflection on conflict in democratic theory. *Philosophy & Social criticism*, vol 35. No.9. 1039-1062,
- Fossen, T. (2008). Agonistic Critiques of Liberalism: Perfectionism and Emancipation. *Contemporary Political Theory*, 7:4, 376-394.
- Jones, M. (2014). Chantal Mouffe's Agonistic Project: Passions and Participation, *Parallax* 20, no. 2, 14-30.
- Laarhoven, K. (2018). In Dokkum had politie alleen oog voor Zwarte Piet-tegenstanders, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/04/29/de-hooligans-konden-gewoon-doorlopen-a1601268>
- Mascini, L. (2017) <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/11/15/intocht-sinterklaas-komt-zwarte-piet-verdwijnt-voor-90-procent-14034868-a1581244>
- McKenzie, W. (2016). Chantal Mouffe on the crisis within liberal democracy, *Public Seminar* <http://www.publicseminar.org/2016/06/mouffe/#.WCWmDFuFm2x>
- Mouffe, C (1999). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*, vol. 66, no. 3
- Mouffe, C (2000). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Political Science Series 72, Institute for advanced studies*, Vienna
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso
- Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London: Routledge
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics, thinking the world politically*. London: Verso
- Mouffe C. (2016). "We urgently need to promote a left-populism", *Regards*. <http://www.regards.fr/web/article/chantal-mouffe-parler-de-populisme-de-gauche-signifie-prendre-acte-de-la-crise> 25 juillet 2017 Translated by David Broder.
- Mouffe, C. (2017). The affects of democracy, Patočka memorial lecture, Wien Museum Atrium
- Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A.B., Kuiper, E.J., Ledoux, (2016). *Onderzoek naar burgerschap van jongeren en burgerschapsonderwijs. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Kohnstamm Instituut
- Ridder, J. (2018). Gewone geschillen, diepe disputen en polarisatie, in #WOEST, Amsterdam University Press B.V.: Amsterdam
- Rummens, S. (2009). Democracy as a non-hegemonic struggle? Disambiguating Chantal Mouffe's agonistic model of politics, *Constellations Volume 16, no. 3*
- Shahid, W. (2016). America in Populist Times: An Interview With Chantal Mouffe <https://www.thenation.com/article/america-in-populist-times-an-interview-with-chantal-mouffe/>
- Talisse, R. (2016). *Engaging political philosophy, an introduction*. New York: Routledge

Tally Jr, R. (2007). The Agony of the Political. *Postmodern Culture* 17.2.

Tremlett, G. (2015). The Podemos revolution: how a small group of radical academics changed European politics, <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/31/podemos-revolution-radical-academics-changed-european-politics>